

DİLÇİLİK

UOT 81(091); 81 (092)

FƏRHAD AĞAZADƏNİN “NƏ ÜÇÜN ƏRƏB HƏRFLƏRİ
TÜRK DİLİNƏ YARAMIR?” ƏSƏRİY.V.QƏHRƏMANLI
Bakı Dövlət Universiteti
nagiyeva_y@box.az

Bu məqalədə fəal ictimai xadim, görkəmli dilçi, bacarıqlı müəllim, təcrübəli metodist, publisist və yeni latın qrafikalı əlifba uğrunda yorulmadan mübarizə aparan Fərhad Ağazadənin əski əlifba ilə 1922-ci ildə nəşr edilən “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” əsəri haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Fərhad Ağazadə, ərəb hərfləri, türk dili, latın əlifbası, dilçi

Fərhad Ağazadə (1880-1931) sözün əsl mənasında vətənpərvər idi. Vətəninin tərəqqisi üçün bütün işləri görməyi özünə borc bilirdi. O, latın əlifbasına keçid uğrunda fəal mübariz, vətən övladlarının daim maarifləndirilməsi yolunda əzmlə çalışan bacarıqlı bir müəllim, çoxsaylı dərsləkləri və metodik vəsaitləri ilə təcrübəli metodist, həmçinin ədəbiyyatşünaslığa dair dəyərli əsərlərin: “Əkinçi” və ya “Həsən bəy Zərdabının tərcümeyi-halı” (1926), “Firudin bəy Köçərlinin bioqrafiyası” adlı əsərlərin müəllifidir. Tarix və coğrafiyaya aid “Firəngistan” (1915) adlı əsəri, dövrü mətbuatda müxtəlif hadisələrə, o cümlədən ermənilərin törətdiyi qırğınlara aid çoxsaylı məqalələri onu görkəmli publisist kimi də tanıtmışdır. Lakin bütün bunlardan əvvəl F.Ağazadə böyük dilçi idi. Dilçilik elminin bütün sahələrinə: əlifba və onun tarixi, fonetika, imla və orfoqrafiya, morfologiyaya dair dəyərli, məzmunlu əsərləri vardır. “Sovet ideologiyasının milli dillərə münasibətindəki “diplomatik” nüanslara baxmayaraq, F.Ağazadə yeni əlifbanın qəbuluna milli ziyalı mövqeyindən yanaşırdı (3, 8). “Hətta latın əlifbasının düşmənləri arasında belə bu əlifbanın ən nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri” (5, iş.68) kimi qiymətləndirilən F.Ağazadə dövrünün bir çox ziyalıları kimi yeni əlifba uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, onu nəzəri cəhətdən sübut edən əsərlər yazmışdır. F.Ağazadənin köhnə əlifba, onun qüsurları, yeni əlifba hərəkatı və tarixi haqqında 4

əsəri vardır: “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” (1922, əski əlifba ilə türk dilində), “Yeni türk əlifba ideyalarının yaranma tarixi və həyata keçirilməsi” (1926, rus dilində), “Yeni türk əlifbası layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar” (1927, rus dilində), “Yeni əlifba hərəkatının inkişaf tarixi və uğurları haqqında oçerk” (1928, rus dilində). Bunlardan başqa bir çox qəzet və jurnallarda bu mövzuya aid çoxsaylı məqalələr: “Yeni əlifbanın Şərqdəki nəticələri”, “Yeni əlifbanın birləşməsi”, “Yeni əlifbanın Şərqdə intişarı”, “Yeni əlifba tarixindən bir parça” və s. vardır.

“Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” (1922) əsəri yeni əlifbanın üstünlükləri haqda Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən nəşr edilən ilk əsərdir. Onun haqqında ilk dəfə A.Abdullayev məlumat vermişdir: “O, 1922-ci ildə “Nə üçün ərəb əlifbası türk dilinə yaramır?” adlı böyük elmi əsərini Bakıda çap etdirmişdir. 196 səhifəlik iri formatlı bu kitabda ərəb əlifbasının yaranması, intişarı, qüsurları və bu qüsurları törədənlərin əsərləri çox geniş, dərin və ətraflı surətdə verilmişdir (1, 367). S.Hələtai bu əsər haqqında belə yazır: “Müəllif həmin əsərində ərəb əlifbasının əmələ gəlməsi və yayılması tarixini, onun dilimiz üçün yararsızlığını, müxtəlif dövrlərdə onun dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə aparan nümayəndələr və onların əsərləri haqqında geniş məlumat verərək, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi zərurətini faktlara və elmi dəlillərə əsasən isbat edir. F.Ağazadə həmin əsər haqda 1926-cı ilin mart ayında çağırılan Türkoloji qurultayda məlumat verdi. Əsər qurultay tərəfindən bəyənilmişdir” (7, 74). Bu məlumatı müəllif çox güman ki, G.Kuçayevanın həyat yoldaşı haqqında xatirələrindən götürmüşdür. Çünki başqa heç bir mənbədə bu haqda məlumat yoxdur.

F.Ağazadə haqqında yeganə monoqrafiyanın müəllifi olan Ə.Ağayevin bu əsər haqda məlumatında onun nəşr tarixi 1923-cü il kimi verilmişdir: “1923-cü ildə F.A.Şərqlinin “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” adlı elmi kitabı ərəb əlifbası ilə nəşr olundu. Müəllif bu kitabında ərəb əlifbasının yaradılması barədə məlumat vermiş, onun qüsurlarını göstərmişdir. Əsərdə köhnə təlim üsulları ərəb əlifbasının tədris işini çətinləşdirməsi faktları elmi şəkildə izah olunmuşdu” (2, 50). Çox qərribə olsa da, amma F.Ağazadənin özü də “Yeni türk əlifba ideyalarının yaranma tarixi və həyata keçirilməsi” (s.5), “Yeni əlifba hərəkatının inkişaf tarixi və uğurları haqqında oçerk” (s.15) əsərlərində bu monoqrafiyanın nəşr tarixini 1923-cü il kimi vermişdir. Halbuki əsər 1922-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Bu əsərin yazılma səbəbi nədən irəli gəlirdi? Məlum olduğu kimi, ərəb əlifbası islam dini ilə əlaqədar olduğu və din xadimləri təhsillərini həmin əlifbada aldıkları üçün onun yeni əlifba ilə əvəz edilməsi müxtəlif təbəqələrin müqavimətinə rast gəlirdi. Bu müqaviməti qırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ərəb əlifbasının dilimiz üçün yararsız olduğunu və savadlanma qarşısında böyük maneələr törətdiyini faktlara əsasən elmi surətdə izah etmək lazım idi. Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi həmin vəzifəni bu sahədə nəzəri və təcrübə cəhətdən daha hazırlıqlı olan F.Ağazadəyə tapşırırdı və o da bu işin

öhdəsindən layiqincə gəldi. Əlifba və onun yaranma tarixi, ərəb əlifbası və onun qüsurları, yeni latın əlifbası və onun uğrunda mübarizə aparan, yeni əlifba layihələri ilə çıxış edən şəxslər ardıcılıqla, faktlarla dərin və dəqiq şəkildə verilmişdir. Bu, istər əlifbanın mənşəyi tarixi, istərsə də latın əlifbası uğrunda mübarizə hərəkatınının, I, II Müəllimlər Qurultaylarının, Cümhuriyyət dövrü əlifba islahatı komissiyasının, AYTƏK-in yaranması tarixi haqda məlumat əldə etmək baxımından çox qiymətli monoqrafiyadır. “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” əsəri əlifbanı dəyişmək uğrunda gedən mübarizənin tarixi haqqında zəngin məlumat verən dəyərli tədqiqatdır” (6, 105).

“Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” əsəri 196 səhifədən 17 hissədən ibarət irihəcmli monoqrafiyadır. Bu əsərin sonunda verilən “Kitabın tələfinə yaramış məxəzlər” hissəsinə nəzər salanda F.Ağazadənin Azərbaycan və rus dillərində 73 kitabdan istifadə etdiyi məlum olur ki, bu da onun bu mövzuya necə diqqətli və hərtərəfli yanaşmasından xəbər verir. 17 hissədən beşi: “Yazıların başlandığı rəsmidir”, “Heroqlif yazıları”, “Yer üzündəki əlifbaların hamısı bir çeşmədir”, “Əlifbanın şərqə doğru hərəkatı”, “Əlifbanın qərbə doğru hərəkatı” hissələri, ümumiyyətlə, əlifba, onun mənşəyi, yaranması növləri haqqındadır. Bu hissədə heroqliflər, onların kəşfi, ləfzi və sədəyi üsulları, müqəddəsliyi haqqında məlumat verir: “Heroqlif əvam üçün üstü pərdəli bir şeir idi. Bundan istifadə edən kahinlər hieroqlifin allahlardan onlara verilməsini söylədilər... Odur ki, heroqlifin mənası “müqəddəs yazılar” deməkdir. Yunanca “hieros” müqəddəs, “qlipho” qazımaq, qazıb yazmaq deməkdir” (3, 8). Daha sonra bu mövzunu davam etdirərək yazır: “Beş millət vardır ki, qəbul etdiyi hürufata müqəddəslik vəzifəsini vermişdir: qədim farslar, yəhudilər, süryanilər, moğollar və ərəblərdir. Bunların hər biri bir din qəbul etdiklərindən peyğəmbərlərinin qanunlarını ehtimal etdikləri hürufat ilə yazmışdılar. Zərdəştin “Avesta”sı zend və pəhləvi hürufat ilə yazılmışdır. Arami xətt ilə Musanın Tövrətini yazılmışdır. Süryani xətti ilə köhnə İncil yazılmışdır. Budda məzhəbi isə moğolların qəbul etdikləri bir növ hüruf ilə dərc edilmişdir. Ərəb hərfləri ilə də Quran yazılmışdır. Bu hərflərin hamısı bir məxəzdən, bir çeşmədən götürülmüşdür. Ona görə də, müqəddəslik vəzifəsini verməyin mənası boş, dəlilsiz bir şeydir. Çünki elmin sayəsində sübut edilmişdir ki, hərflər nə asimandan endirilmişdir, nə də behiştədən götürülmüşdür” (3, 18). Bununla da o “Quran ərəb əlifbasında yazıldığı üçün onu dəyişmək olmaz!” - fikrini digər əlifbaların misalında təkzib edərək birinci dərəcəli vəzifənin öhdəsindən gəlir.

Əlifbanın ilk yaradıcıları kimlərdir? Bu suala cavab axtaran F.Ağazadə iki fikir arasında tərəddüd edir: finikiyalılar, yoxsa yəhudilər? Çünki hər ikisi üçün yetərinə sübut vardır. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, yer üzündəki əlifbaların yaranmasında ilk addım kahinlərin heroqlifləri – şəkilləri dəyişərək hər birini 2 cızıqla göstərməyə çalışdıqları “kahin yazıları” mənasını ifadə edən “heratik yazılar” olmuşdur. Finikiyalılar və ya yəhudilər əlifbanı bunun əsasında yaratmışlar. F.Ağazadə hər iki xalq üçün müxtəlif alimlərin əsərlərinə

müraciət edərək, nəhayət, bu fikrə gəlir ki, yəhudilər əlifbanı yaratmış, finikiyalılar isə yayılmasına xidmət etmişlər. Çünki “finikiyalılar məlum olduğu üzrə şərqin məhsullarını qərbə, qərbin məhsullarını şərqə daşıyaraq genişmiqyaslı ticarətlə məşğul olmuş və var-dövlətə yiyələnmişlər. Dəniz adalarında finikiyalıların müstəmləkələri və anbarları olduğundan onlarla yazı yolu ilə əlaqə saxlamış və bu vasitə ilə onları da işlətdikləri əlifba ilə tanış etmişlər. Beləliklə, sübut olundu ki, əlifbanın çap olunması finikiyalıların xidmətindədir” (3, 20). Əlifbanın ixtirasına qaldıqda isə finikiyalılar ticarətlə məşğul olduğu üçün onlar əlifba yaratmaq kimi çox vaxt tələb edən bir iş həvəs göstərə bilməzdi və hərflərin adlarının mənasına baxanda, onların arasında bir dənə də olsun ticarət və dənizçiliklə bağlı söz yoxdur. Nəhayət, F.Ağazadə bu fikrə gəlir ki, yəhudilər Misirdən Kənana köçəndən sonra əkinçiliklə məşğul olmuşlar və ixtira etdikləri əlifbanı miladdan 15 əsr əvvəl Misirdən Kənana daxil edib ətrafdakı Samiyə millətləri arasında çap etmişlər. Bir çox vaxtlardan sonra finikiyalıların əllərinə düşmüş əlifba xeyli sadələşdirildikdən sonra ticarət malları ilə bərabər dənizləri gəzib adaları ziyarət etdi (3, 22). Sona qədər o, bu əlifbanı finikiya- yəhudi əlifbası adlandırır.

Finikiya-yəhudi əlifbası şərqə və qərbə doğru yayılarkən hansı yolları keçmişdir? “Əlifbanın şərqə doğru hərəkəti” hissəsində bu suala cavab tapmaq olur. Əvvəlcə, bu əlifba “əqvami samilərin arasında yayıldı və sonra əlifba şərqə doğru hərəkət edərək bir neçə müəyyən zümrələr yaratmışdır ki, o zümrənin başçıları bunlardır: Arami zümrəsi, İran zümrəsi, Hindistan zümrəsi, Qərb zümrəsi” (3, 22). Bunlar haqda ətraflı məlumat verən F.Ağazadə ərəb əlifbasının mənşəyi və əhatə dairəsi üzərində dayanır. “Ərəb əlifbası sami əlifbaların ən cavanıdır. Köçərilərdən olan nəbati milləti sami əlifbasını qəbul edərək yazının sürətliliyi üçün hərfləri bir-biri ilə birləşdirir. Bundan sonra Ərəbistanın içərilərinə doğru köçərək miladın I əsrində öz həmcinsləri olan ərəb tayfasına bu əlifbanı təlim etdilər. Ərəb əlifbasının sürətli çapı İslamın zühurundan sonra başladı.

Ərəb əlifbasının hər ölkədəki başqalığı məsələsinə toxunan F.Ağazadə qeyd edir ki, əvvəlcə ərəb əlifbasının yazı surətləri 1-2 dənədən artıq olmadığı halda, sonra bunun növləri artıb 30-a çatmışdır, ərəb əlifbası hər ölkəyə daxil olduğu zaman oranın şəraiti ilə yazının siması da başqalaşır. Onun ərəb xətlərinin ən qədimləri haqqındakı mülahizələri də maraqlıdır. Bu əlifbanın xüsusiyyətlərini açan müəllif, həm də, onun nöqsanlarına toxunur. 22 hərfdən ibarət sami tərtibi ilə, yəni “əbcəd-həvvəz” üsulu ilə düzülən kufi və nəsx xəttinə ərəb qırtlağına uyğun “fısıltılı və tələq” səslər artırılıb hərflərin sayı 28-ə çatmışdır və bu zaman ərəblər heç bir xüsusi şəkillər yaratmayıb, sadəcə nöqtələr artıraraq bu hərfə 2 mənə verdilər və bununla qüsurlar yarandı: 1) 28 hərfin cəmi 16 şəkli var, 12 hərfin özlərinə məxsus şəkilləri yoxdur. Bu isə qıraəti çətin bir hala salırdı. 2) Sami əlifbalarının hamısında olduğu kimi, ərəb əlifbası yalnız samitlərdən ibarətdir. Ərəb əlifbasının saitsizliyinin səbəbini izah edən F.Ağazadə qeyd edir ki, bu hal isə onların dillərinin tərkibindən

yaranan bir məsələdir ki, onlara görə hər kəlmənin əsasını yalnız samitlər təşkil edirlər. Saitlərin olub-olmaması ərəbin tələffüzündə problem yaratmıyacaq. Amma farsların və türklərin tələffüzündə saitlərin yoxluğu böyük çətinliklər törədir. 3) Ərəb əlifbasının ikinci islahına qədəm qoyulur ki, bu da hərəkələrin icadından ibarətdir. Burada da samitlər üzərinə xüsusi işarələr qoymaqdan başqa bir çarə tapmadılar ki, bu da böyük çətinliklər törədir. Hərəkələri: fəthə, zəmmə, kəsrə, üç ədəd tənvin, təşdid, mədd və həməzəni icad edən Həccac ibn Yusif əl Səqtidir. 4) Məxrəc məsələsinə gəlincə isə, bu hal yalnız ərəblərə məxsusdur. O hərflərin düzgün tələffüzünü yalnız ərəb qırtlağından, ərəb ağzından eşitmək mümkündür: “Başqa xalqlar yalnız ərəb boğazına məxsus olan bu hərflərin, səslərin ərəb kimi tələffüz etməyə əslən qadir olmamışlar və olmayacaqlar da” (3, 34).

“Əlifbanın qərbə doğru hərəkəti” hissəsində F.Ağazadə yunan, latın və rus əlifbalarının yaranması, xüsusiyyətləri, əhatə dairələri haqqında məlumat verir. Yunan əlifbası da finikiya-yəhudi əlifbasından, miladdan 10 əsr əvvəl törəmişsə də, yunanlar öz əlavələrini etmişlər. Belə ki, əvvəlcə yunan əlifbası 2 tərəflə sağdan-sola və soldan-sağa, ən nəhayət isə soldan sağa yazılmış və 22 hərfə 5 sait səs əlavə edilmişdir. Bir çox əlifbalar, o cümlədən rus və latın əlifbası da yunan əlifbasından yaranmışlar.

Rus əlifbasını latın əlifbası ilə müqayisə edən F.Ağazadə təxminən min il bundan əvvəl xristianlığın yaranması ilə slavyan əlifbası adı ilə Kiril və Metod qardaşları tərəfindən yaradılan və 42 hərfdən ibarət olan bu əlifbanın hərflərinin həm çirkin, həm də qarmaqarışıq olduğunu yazır: “Onun Avropa əlifbaları ilə rəqabəti mümkün deyildi. Yalnız kilsə kitablarının işinə yararlı idi.” (3, 37). Sonra fikrinə aydınlıq gətirir ki, rus əlifbasının A, K, O, M, T hərfləri tamamilə latın hərflərinin əsl surətləridir. Qalanları isə bir qədər dəyişikliyə uğrasa da, üsul latıncadan götürülmüşdür.

Miladdan 8 əsr əvvəl yaranan latın hərflərinin üstünlüklərini qeyd edən F.Ağazadə yazır ki, latın hərfləri əvvəllər sağdan-sola yazılsa da, sonradan soldan-sağa yazılmış xırda və iri, çap və yazı hərfləri olmuşdur. “Yer üzündə mövcud olan əlifbaların ən mükəmməli latın hərfləridir” (3, 41). Demək olar ki, latın hərfləri ilə yer üzünün heç bir əlifbası rəqabət apara bilmir. “Bu gün bir əlifba qəbul etmək məqsədi daşıyan millət latın sistemini qoyub heç vaxt ərəb sisteminə həvəs göstərməz” (3, 45) .

“Nə üçün getdikcə ərəb əlifbasının meydanı daralır?” adlanan VI hissə, demək olar ki, monoqrafiyanın əsas hissəsi, canıdır. Nə üçün hər iki əlifba finikiya-yəhudi əlifbasından yarandığı halda ərəb əlifbası tənəzzül, latın əlifbası tərəqqi edir? Bu suala cavab axtaran F.Ağazadə ərəb əlifbasının qüsurlarını bir-bir sayır. Latın əlifbası finikiya əlifbasında mütərəqqi dəyişiklər edib, soldan-sağa yazılmağa başladı, sait səslər əlavə edildi, lazımsız samitlərə yer verilmədi. Ərəb əlifbası isə bu üç mərhələnin heç birini etmədiyi üçün tənəzzülə uğradı. Ərəb əlifbasının saitsizliyinə toxunan F.Ağazadə bu xüsusiyyətin Azərbaycan dili üçün çox böyük çətinlik törətdiyini göstərərək

bir-bir bütün saitləri analiz edir və qeyd edir ki, məs: “vav”- و hərfi 5 səs – v, o, ö, u, ü səslərini ifadə edir. Ā - əlifin 10 vəzifəsi var, “yə”- ی hərfi – y, i, ı, “ha”- ه hərfi – h, ə, a səslərinin yerində işlənir. “Xülasə, qarma-qarışıq bir dolanbac meydana gəlir ki, asanlıqla bunun öhdəsindən gəlmək mümkün deyil”(s. 48). Həmcins samitlər məsələsinə toxunan F.Ağazadə ta, sad hərflərinin, te, sin hərfləri ilə həmcins səs olduğunu göstərərək hansının nə vaxt yazılmasının problem olduğunu qeyd edir. Daha sonra he, ha, za, zad hərfləri, türklərdə olmayan və “pəltəklərə məxsus” sin səsi haqqında təhlil apararaq bu nəticəyə gəlir ki, “ərəb əlifbasını qəbul etmiş millətlər və o cümlədən də türklərin məxrəclərində bu yabani hərflər tamamilə yoxdur. Odur ki, heç bir türk onların istifadə mövqelərini dəyişə bilməz. Çünki burada əql və idrak işlənməsinə yol yoxdur. Lüğətdən başqa hansı bir qayda, qrammatika, qanun bu hərflərin işlənmə yerlərini göstərməyə qadirdir?” (3, 50). Ərəb əlifbasının nöqsanı budur ki, sait yox dərəcədə olduğu halda, müstəqil qrup təşkil edən həmcins samitləri vardır. Bunların cəmi 13 hərf edir: 1. Ā Əlif və ع eyin 2. Hey- ح , ha - ه . 3. Te - ت , ta - ط . 4. Sin - س , se - ث , sad - ص . 5. Ze - ز , zal - ذ , zad - ض , za - ظ . Beləliklə, ərəb sistemini latın sistemindən geri salan, meydandan qovub çıxaran məsələ budur.

“Ərəb əlifbasının təlimi” (VII), “Ərəb hürufatı və üsulu sövtiyyə”(VIII), “Ərəb hürufatı və elmləri”(IX), “Ərəb hürufatı və mətbuat”(X), “Ərəb hürufatı, yazıçılar və oxucular”(XI) hissələrində ərəb əlifbasının tədris-təlim işində elmlərin öyrənilməsində və mətbuatda törətdiyi çətinliklərdən bəhs olunur. “Sağ-sol” məsələsi və ərəb hürufatı” adlanan XII hissədə “Ərəblər yazının soldan yazılmasına cürət etmədilər”, - deyən F.Ağazadə bu işin kimya formulalarının yazılmasında, lüğətlərin tərtibində, rəqəmlərin, notların yazılışında əngəl törətdiyini açıqlayır.

“Ərəb hürufatı və mütəxəssislər” adlanan XIII hissədə F.Ağazadə AYTƏK-in həkimlər, pedaqoqlar və texniklər arasında apardığı sorğusu nəticəsində ərəb əlifbasının qüsurlarına mütəxəssis rəyini araşdırmış, ərəb əlifbasının yararsızlığını, köhnə əlifba ilə müvəffəqiyyətlərə nail olmağın mümkünsüzlüyünü mütəxəssislərin: müəllim, həkim və texniklərin rəyi ilə sübut etmişdir.

“İstatistik bizə nə göstərir?” adlanan XIV hissədə statistikaya müraciət edən F.Ağazadə bütün ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda əsgərlər arasında, hökumət məmurları, ruhanilər, bələdiyyə rəisləri arasında savadlıların sayını, ayrı-ayrı dövlətləri müqayisə edir. O yazır: “Savad – sarsılmaz bünövrədir ki, onun üzərində mədəniyyətin axır divarları dövrələnir. Azərbaycanın yüzdə doxsan səkkiz nəfəri savadsızdır. Bunun bir çox səbəbləri arasında o səbəblərin ən böyüyü ərəb əlifbasıdır ki, az bir zamanda savad kəsb etməyə imkan vermir” (3, 141).

F.Ağazadə “Ərəb hürufatının islahına və təbdilinə çalışanların tarixçələri” adlı XV hissədə Azərbaycanda yeni əlifba uğrunda mübarizə aparan şəxsiyyətlər haqda geniş məlumat verir. Bu hissədə M.F.Axundov, Mirzə Melkum xan, Mirzə Rza xan, Fürudin bəy Köçərli, Məhəmməd Ağa Şahtaxtılı,

o cümlədən I və II Müəllimər Qurultayları, “İkinci il” kitabı, M.Mahmudbəyovun “İmlamız” kitabı, Türkiyədə əlifba hərəkəti və onun nümayəndələri, Cümhuriyyət dövründəki əlifba komissiyası və onun üzvləri, latınçılar və islahçılar haqda geniş məlumat verir. Monoqrafiyanın bu hissəsi latın əlifbası uğrunda mübarizə hərəkətinin tarixi baxımından, qiymətlidir. Çünki bu məlumatlar çox dəqiqliklə verilmiş və yeni əlifba hərəkəti haqqında araşdırma aparalarının demək olar ki, hamısı bu mənbədən istifadə etmişlər (1, 2, 8).

“Tərtib etdiyimiz əlifba və islahçılara bəzi cavablarımız” adlı XVI hissədə F.Ağazadə latın hərflərini qəbul edərkən hansı prinsiplərdən yanaşmağı göstərir. Latın əlifbasında şəkli olmayan türk hərflərini qəbul edərkən “avropalılar kibi mövcud hərflər qondarmaqla, yaxud iki, üç mövcud hərfləri bir-birinə qoşmaqla çatmayan hərflər ehtiyacını rəf etməli idi. Bunların heç biri çarə degildir. Hərəkə və nöqtə kibi əlamətlərin qullamasına yol verilməyəcəkdir. Çünki bu kibi əlamətlərin ərəb əlifbasında nələr törətdiklərini gördük” (3, 178). O, fikrini belə yekunlaşdırır. “Fəqət ehtiyaçımızı bir şey ilə rəf etmək lazım idi: buna görə, sair əlifbalara müraciət edib “ş” əvəzinə almanların “3” və “g” əvəzinə “q” hərfini qəbul etdik. Bir-iki hərfin axırlarına ilgək qoşmaqla, ikisinin də bellərinə qurşaq qondarmaqla 5 hərfin ehtiyacını rəf etdik. Bu minval ilə latın hürufatı türk dilinə tətbiq edildi, 33 hərflə bir oprostrof deyilən sekutə əlamətilə qəbul olundu (3, 178).

O, əsərini islahçıların latınçılara verdiyi bəzi sualların cavablarını verməklə bitirir. Onların: “Hürufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, ərəb hürufatının çətinliyindən farslar və ərəblərin özləri şikayət etməzlər” sözlərinə: “Latın əlifbasına tərcih ona görə verilmişdir ki, o yer üzündəki əlifbaların ən mükəmməlidir”. Latın əlifbasına keçid prosesində Azərbaycan məkanının darlığı məsələsinə gəldikdə, müəllif göstərir ki, azərbaycanlılar 50 illik milli teatra malikdir; digər türk millətlərindən qabaq Quranı tərcümə edib, 15 illik milli operası var, Darüfünunu yaratmışlar və latın hürufatının birinci tərəfdarı Azərbaycan olmuşdur. Bu məsələnin 65 illik tarixi var. Sonda məsələnin inqilab və ya təkamül yolu ilə həll edilməsi barədə fikirlər yürüdür və bu nəticəyə gəlir ki, mədəni işlərin ən qısa yolu inqilab yoludur. Arzu edirik ki, vətənimiz Azərbaycanda tərtib etdiyimiz əlifbanı inqilab yolu ilə qəbul etdirə idilər ki, bundan başqa və gödək yolumuz bu qədər” (3, 191).

Beləliklə, bu əsərdə daş dövründən öz dövrünə qədər yazı növləri, bütün əlifbaların xüsusiyyətləri, ərəb əlifbasının yaranması, tarixi, qüsurları, türk dilinə yaramamasının səbəbləri, təlim-tədris prosesində törətdiyi çətinliklər, latın əlifbasının yaranması, tarixi, əhatə dairəsi, üstünlükləri, əlifba hərəkətinin tarixi haqqında mükəmməl, dolğun, hərtərəfli məlumat verilmiş, elmi dəlillərə və faktlara əsasən isbat edilmişdir. Bu baxımdan əsərin yazılmasından 90 il keçməsinə baxmayaraq, bu gün də aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 332 s.
2. Ağayev Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1987, 122 s.
3. Ağazadə F. “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” Bakı: 1922, 196 s. (əski əlifba ilə)
4. Ağazadə F. Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları: tükənəklər; tərt.ed. Cəfərov N.. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. Bakı : Nurlan, 2006, 46 s.
5. Ağazadə Fərhad (Fond - 515), Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, I c. Bakı: Lider, 2004, 400 s.
7. Hələtai S. Fərhad Ağazadənin pedaqoji və elmi fəaliyyəti haqqında // Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1965, № 4, s. 71-76.
8. İsaخانlı İ. Azərbaycanda latin əlifbasına keçid. Tarixə qısa baxış və Fərhad Ağazadə // Xəzər xəbər jurnalı, 2005, № 197 (8-13); 198 (8-13); 199 (12-17).

МОНОГРАФИЯ ФАРХАДА АГАЗАДЕ «ПОЧЕМУ АРАБСКИЕ БУКВЫ НЕ ПРИГОДНЫ ДЛЯ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА?»

Е.В.ГАХРАМАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В этой статье дается сведение о монографии активного общественного деятеля, видного лингвиста, опытного педагога, передового методиста, публициста и неустанный борца за новый алфавит с латинской графикой Фархада Агазаде «Почему арабские буквы не пригодны для турецкого языка?», изданной в 1922 году .

Ключевые слова: Фархад Агазаде, арабские буквы, латинский алфавит, турецкий язык, лингвист

FARHAD AGAZADEH'S MONOGRAPHY OF "WHY DON'T ARABIAN LETTERS SUIT TO THE TURK LANGUAGE?"

Y.V.GAHRAMANLY

SUMMARY

This article deals with the investigation of the prominent linguist, Farhad Agazadeh's heritage. Farhad Agazadeh was not only an active public figure, a passionate teacher, an experienced methodist, but also an irrepressible campaigner of a new alphabet with a Latin script. The author of the article has studied Farhad Agazadeh's monography of "Why don't Arabian letters suit to the Turkish language?" published in 1922 with an Arabian script.

Key words: Farhad Agazadeh, Arabian letters, the Latin alphabet, the Turkish language, linguist